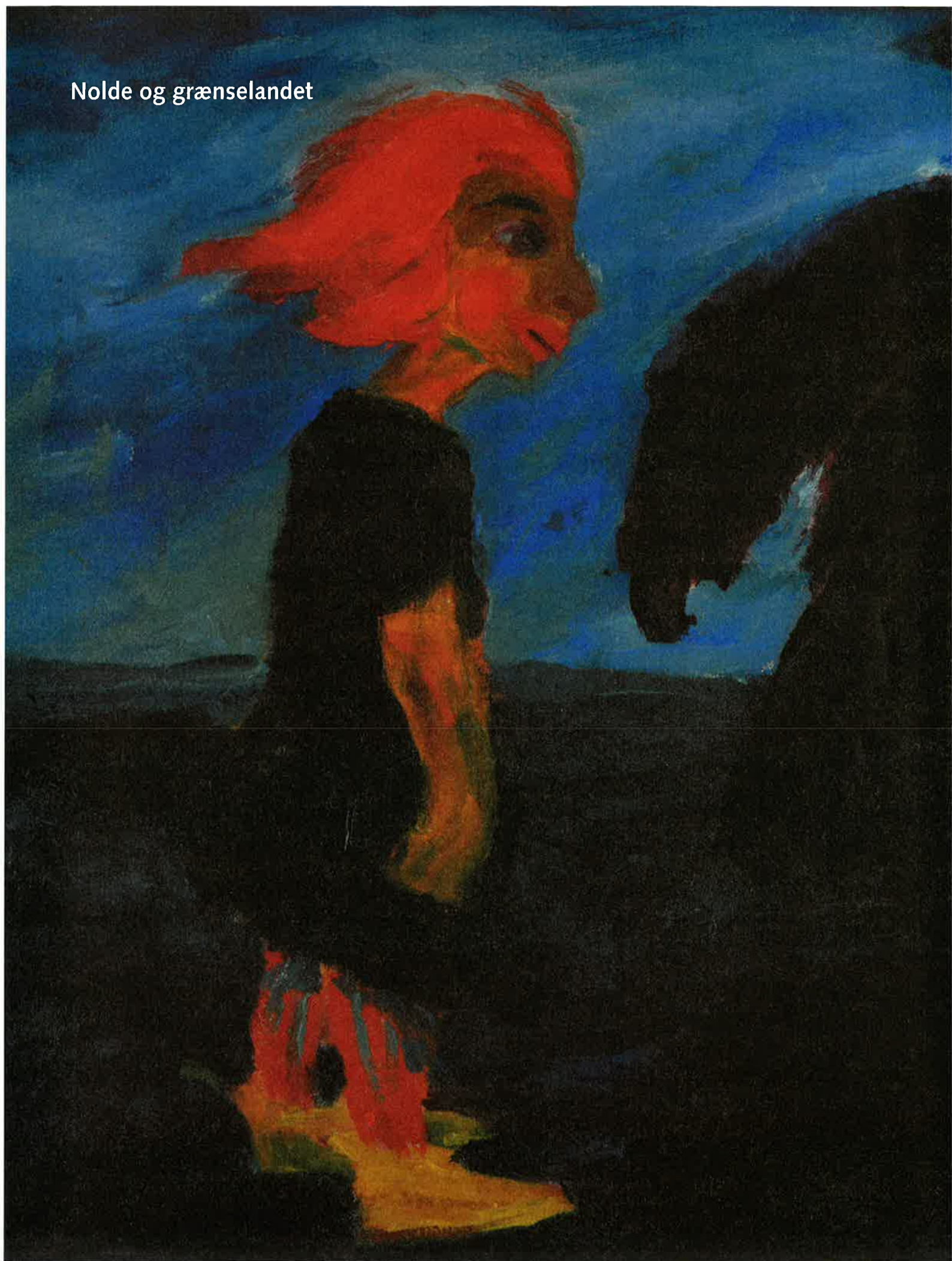

Nolde og grænselandet

“Fuglen er dæmonisk og kunne med lethed vende sig om og hugge til pigen. Men pigen er fyldt med en åbenhed, nysgerrighed og tillid, der gør, at hun nærmer sig fuglen på en måde, så truslen og det dæmoniske forsvinder”.

INTERVIEW

Lad tvivlen råde

Hans Jørgen Bonnichsen er kendt som tidligere chef-kriminalinspektør i Politiets Efterretningstjeneste (PET), som terroreksperter i TV og som samfundsdebattør. Færre ved, at han også er kunsthistoriker med rod i grænselandet. Hans Jørgen Bonnichsen finder i Emil Noldes kunst og grænselandets historie en brobygger, der kan gøre op med, hvad han kalder, en ufrugtbar “dem og os” retorik i forhold til fremmede.

Af Erik Lindsø

Barn og stor fugl, 1912.

Hans Jørgen Christian Bonnichsen er barn af grænselandet, født og opvokset i Haderslev. Han er opkaldt efter farens tre brødre, der alle tre omkom under Første Verdenskrig og i en anden sags tjeneste.

“I min familie har der også været andre, voldsomme og dramatiske oplevelser. Min mors bror blev under Anden Verdenskrig fascineret af nazismen og meldte sig til SS. Efter krigen blev han henrettet for sine krigsforbrydelser. Den historie er jeg aldrig

på som et barn af grænselandet. Emil Nolde udtrykker det meget præcist, at det kan være meget ejendommeligt, men sjældent særligt lykkeligt. Alene ved de få ord, jeg her har brugt om min familie, udspilles de råb, som har eksisteret fra 1864 til 1955, og som man stadigvæk kan se døningerne af, men på en helt anderledes og positiv måde end tidligere”.

“Hvad, der kan undre mig den dag i dag, er, at jeg som 14-årig gik hen og købte ko-

var døde tyskere. Men det var jo kun ord, for jeg så samtidig, at han elskede dele af den tyske kultur, og mange af hans venner var tyskere”.

Tvivl fjerner fundamentalisme

“Grænselandet har lært mig, hvilke potentialer, der kan ligge i en konflikt, hvis man er åben for modparten. Læren af grænselandets historie er i det hele taget, at flere kulturer godt kan leve side om side, og man virkelig kan udvikle sig ved at søge det bedste fra de andres kultur”.

Hvad er det vigtigste, du fik med fra din opvækst?

“Tvivlen. Tvivl har været en af mine vejledere gennem tilværelsen – forstået som den metodiske tvivl: Tvivl på alt, tro på meget. Man skal hele tiden stille spørgsmålstegn. Grænselandet har lært mig, at polariseringer mellem dem og os, situationer hvor man kridter stregerne op, og siger, at enten er du imod os, eller også er du med os – som jo med stor styrke udfoldede sig efter 1864 – det fører ikke noget godt med sig”.

Hvordan er tvivlens væsen?

“Tvivl er der i dag ikke længere råd til. Efter 11. september 2001 er tvivlens ret trådt under føde. Det er en afgørende dato i forhold til tvivlens rolle for udviklingen af vores samfund. Efter 11. september blev det et spørgsmål om at være med- eller mod-spiller. Enten er du med os, eller også er du imod os”.

“Det modsatte af tvivl er fundamentalisme. Kig på den sønderjyske historie eller den europæiske historie: Hver eneste gang man træder tvivlen under føde, sker

Jeg bærer rundt på min slægts arv. Jeg har i min families historie indbygget de voldsomme spændinger, man kan bære rundt på som et barn af grænselandet.

blevet fortalt, men har selv måtte forske mig frem til den”.

“Jeg har et erindringsglimt som 3-årig: Jeg går i Haderslev by sammen med min mor, og hun stopper op og kigger op mod arresthusvinduet, og der er en hånd, der rækker ud og vinker til hende. Det fandt jeg senere ud af, var min mors bror, Gustav, lige før han blev udleveret til Tyskland i 1946, hvor han blev henrettet”.

Hvordan har disse familiehistorier påvirket dig?

“Der var en skam over familien, som jeg har arvet som min historie. Jeg deler skæbne med mange andre sønderjyder, men det gør ikke skammen i den enkeltes liv mindre”.

“Historien om min mors bror eksisterede skjult samtidig med en åben historie om min mors søster Ella, der tog på frivilligt arbejde i Tyskland og omkom i forbindelse med bombardementerne i 1943, det man senere kaldte terrorbombardementerne. Men hende hvilede der ikke skam over, for hun var taget til Tyskland med den danske regerings velsignelse, for gjorde hun det ikke – og hun var alenemor med to børn – havde de frataget hende understøttelsen”.

Familiens arv som vilkår

“Jeg bærer rundt på min slægts arv. Jeg har i min families historie indbygget de voldsomme spændinger, man kan bære rundt

pier af alle valgplakaterne fra 1920, som kunne købes i Winds Bogtrykkeri i Haderslev. De hænger den dag i dag i min entre. Måske var jeg allerede på det tidspunkt påvirket af historien, og Genforeningen står jo for mange, som noget helt specielt og glørværdigt. Jeg spillede i FDF orkester og kom på den måde ud til alle de markante dage i den slesvigske historie. Jeg ved ikke, hvor mange afstemningsfester, jeg har været til som barn”.

Hvilken erfaring har din barndom givet dig?

“Jeg lærte som barn, at man godt kan manifestere sig meget kraftigt i ordene,

men når det kommer til realiteterne, så er det andre ting, som tæller. Min far kunne i sine virkelig barske og dystre øjeblikke sige, at han kun kendte én slags tyskere, og det

der noget ganske voldsomt. Det er lige fra kætteraftændinger frem til holocaust og Stalins forbrydelser mod menneskeheden. I det øjeblik man massivt vil gøre alting

Læren af grænselandets historie er i det hele taget, at flere kulturer godt kan leve side om side, og man virkelig kan udvikle sig ved at søge det bedste fra de andres kultur”.

Havet, 1930

sort eller hvidt, så medvirker det til, at man udsletter mangfoldigheden og underkender værdien af forskelligheder. Af historien kan man lære, at denne handle-måde som regel efter nogle år ender i en fiasko”.

“Vi har lige fejret 20-året for Murens fald. Læren fra DDR er jo netop, at vil man ensrette folk, fjerne mangfoldigheden og presse nogle ganske bestemte systemer ned over mennesker, så ender det i oprør og sammenbrud”.

Hvad bidrager tvivlen med?

“En anerkendelse af tvivlen gør, at man kan stille spørgsmål. Er det nu rigtigt, hvad magthaverne siger? Man kan få lov at undre sig, og man har adgang til at undersøge forholdene. Herved åbner der sig et langt større felt af muligheder – end når man blot siger enten-eller, dem eller os osv.”

“Det er en af de ting, som er hel åbenbar i forhold til Nolde. Tvivlen var hans generator. Tvivlen gjorde ham søgende, hvor han

gik på opdagelse efter det bedste i begge kulturer – den danske og den tyske”.

Noldes budskab

Hans Jørgen Bonnichsens kunsthistoriske interesse har bragt ham tæt på Emil Nolde, og han finder i Noldes livserfaring såvel som i hans kunst et redskab til i nutiden at fjerne frygten for det fremmede for i stedet at møde det med åbenhed og tillid.

“Jeg ser i Nolde noget, jeg kan tolke ind i nutiden. Hvis man tager billedet “Barn og stor fugl” fra 1912, ser man en lille pige forstørret i sin figur, som står overfor en kæm-

pestor sort fugl – en fugl, som alene i sin farvedæmoni viser, at der er store uligheder mellem de to. Fuglen er dæmonisk og kunne med lethed vende sig om og hugge til pigen, og hun ville øjeblikkeligt være smadret. Men pigen er fyldt med en åbenhed, nysgerrighed og tillid, der gør, at hun nærmer sig fuglen på en måde, så truslen forsvinder”.

“Tolkningen er åbenbar: Hvis vi forholder os i åbenhed til det fremmede, hvis vi er inkluderende i stedet for ekskluderende, kan det, som vi i første omgang betragter som noget dæmonisk, vise sig at rumme

Tvivel er der i dag ikke længere råd til. Efter 11. september 2001 er tvivlens ret trådt under fode.

noget, der nok er ukendt, men som i stedet for at true mig, kan vise sig at komme mig i møde – og måske med betydning for mig. Pigen er jo ikke bange for det fremmede, selv om det umiddelbart virker truende. Overført til i dag: Hvis jeg forholder mig åbent og tillidsfuldt til det fremmede, viser jeg samtidig en styrke ved mig selv, der gør, at det fremmede ikke kan kvæle eller ødelægge mig – min kultur, min baggrund, min nationalitet. Når dialogen, samtalen og forståelsen kommer imellem os, erstattes frygten af gensidig respekt”.

Hvornår kommer det dæmoniske op i os?

“Det dæmoniske er det tillukkede, det

“Hvorfor blev Nolde *entartet* af nazisterne? Fordi de var bange for det potentiale, der var i hans kunst. Kunsten kunne risikere at udfordre og afvise den frygt, man byggede sin politik på”.

Frygt som politisk redskab

“Frygten er – det har man vidst siden Machiavellis tid – et stærkt politisk redskab, og den, der kan sidde på frygten i et samfund, bliver nemt den, der sidder på magten i et samfund. Det synes jeg, at vi med al tydelighed kan se i dagens Danmark”.

Er frygten for det fremmede med til at skabe en ensretning i nutidens samfund?

op med tillid, opstod der en gensidig respekt”.

Kunsten som brobygger

“Kunst kan være med til at nuancere debatten. Kan vi få kunstens sprog ind i debatten, kan vi ad den vej måske åbne for et potentiale hos hinanden. At kunsten kan være med til at forene i stedet for at adskille”.

Nolde oplevede selv under nazismen at blive ekskluderet. Hvordan påvirkede det ham?

“Da Nolde bliver entartet af nazisterne, og ikke mindst da han får malerforbudet i 1941, eksploderer han simpelthen. Han laver 1.300 akvareller. Nolde er historien og læren om, at det man undertrykker, altid med forstærket kraft vil udfolde sig. Lige meget om det er godt eller ondt. Lad os overføre det til en nutidig kontekst: Forbød vi *hizb-ut-tahrir*, hvad ville der så ske? Så kan jeg love dig, at de potentialer, som nogen ser i *hizb-ut-tahrir*, som peger frem mod det dæmoniske og det onde, de virkelig vil udfolde sig.”

Kan kunstens sprog – Noldes billedsprog – være en særlig brobygger?

“Noldes sprog – hans kunstsprog – er et intersprog, et flerkulturelt sprog. Kunst i det hele taget taler til os på intersprog, fordi kunstens billedunivers forstås på tværs af kulturelle forskelle. I billedsproget kan vi på en helt anderledes og fordomsfri måde møde hinandens verdener. Det burde vi have langt mere fokus på. Når kunstnere på tværs af kulturer arbejder sammen i det danske samfund, er der aldrig problemer. Problemerne opstår altid, når der går politik i det. Og det gør der jo hele tiden i disse år, og derfor mister vi evnen til at se alt det positive, der foregår.

Kan man ikke åbne sig for meget?

“Har man tillid til sin egen kultur, er man rodfæstet, åbner man helt naturligt op. Og der kan jeg i dagens samfund ikke forstå, at vi har så lidt tillid til vores egen kultur, at vi er hundeanst for, at den skal blive trådt under fode af islam”.

Den man undertrykker, gør man stærk

“Her kan vi igen bruge grænselandserfarereringen. Den sønderjyske historie kan om noget fortælle os – og med stor styrke – at selv den stærkeste overmagt ikke kan træde vores kultur under fode – selv ikke, da vi gennem 56 år i grænselandet var udsat for en bevidst tysk assimileringssproces. Den sønderjyske historie er en trøst til os alle-

Hvis jeg forholder mig åbent og tillidsfuldt til det fremmede, viser jeg samtidig en styrke ved mig selv, der gør, at det fremmede ikke kan kvæle eller ødelægge mig – min kultur, min baggrund, min nationalitet.

tavse, det stumme. Hvorimod tillid og troen på det bedste i modparten altid åbner op og skaber kontakt. Det dæmoniske opstår, når man bliver grebet af frygt – f.eks. frygten for det fremmede. Så lukker man til, murer sig inde, bliver skræmt og fyldt med ængstelse. Og så er der det med frygten, at den altid skal have en genstand. I dagens samfund er de fremmede blevet frygtens genstand”.

“Jeg kan igen bruge Noldes historie til at perspektivere. Når det tog Statens Museum for Kunst 29 år at acceptere ham, så er det historien om, at man ikke turde forholde sig til det fremmede ved ham, det anderledes, det farlige. Af frygt for det ukendte ekskluderede man hermed også hans kunst. I dag kan vi se, at man herved ekskluderede en verdenskunstner”.

“Erstatter vi åbenhed med frygt – ekskluderer vi i stedet for at inkludere – udelukker vi os fra at få øje på det værdifulde i det fremmede, det nye, det anderledes. I Noldes tilfælde gik der 30 år, inden vi indså, at vores frygt havde ført os på vildspor”.

Du siger hermed, at frygten kan bestemme godt og ondt?

“Frygten medvirker i hvert fald til, at vi nemt isolerer os fra det anderledes, og frygten på en eller anden måde gør det mere naturligt at ekskludere det, som kan udfordrer os”.

“Jeg erfarede i min PET tid, at personer, vi blev præsenteret for i den her “dem og os” retorik, og som derfor blev betragtet som det værste af det værste, sjældent var så slemme, når man mødtes med dem. Jeg erfarede, at i mødet med det, man frygtede, skete der ofte en udvikling med begge parter, fordi vi jo fik lejlighed til at formulere os. I dialogen skete der en gensidig tilnærmelse. Forestillingerne om dem var ofte værre end virkeligheden”.

“Det var jo det samme, der skete i den slesvigske problematik – i tilnærmelsen til fjendebilledet opstod fordrageligheden. Det kan vi virkelig lære af i dagens samfund”.

“Ser jeg det i forhold til imamerne, som jeg har haft et meget tæt samarbejde med – og som nogen i vores samfund betragter som det værste på denne jord – må jeg erkende, at der skete det samme som for pigen på Noldes billede, der nærmer sig den sorte dæmoniske fugl, at mødte man

Når kunstnere på tværs af kulturer arbejder sammen i det danske samfund, er der aldrig problemer. Problemerne opstår altid, når der går politik i det.

sammen, og den er et vidnesbyrd om, at man ikke kan undertrykke en kultur, og forsøger man, forstærker man den. Det samme gælder, hvis vi vil undertrykke islam i Danmark”.

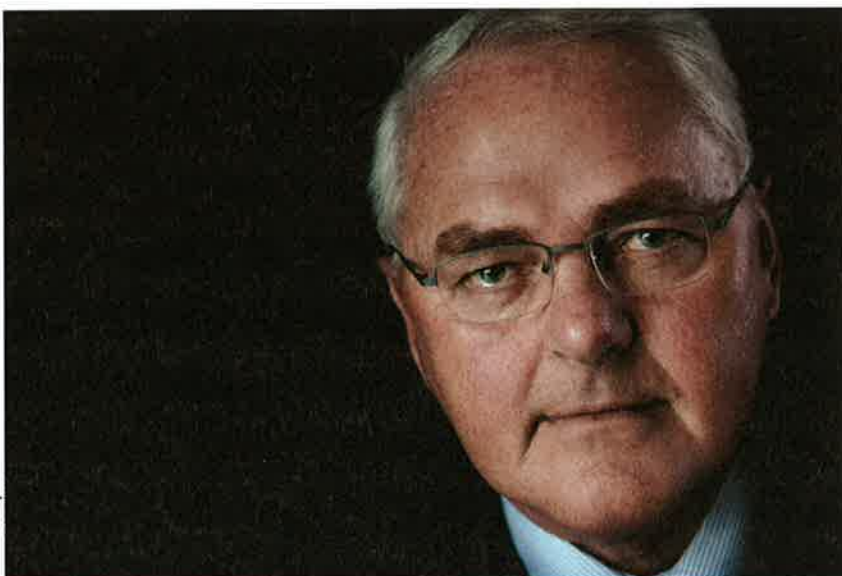
“Med læren fra vores nære historie, kan jeg ikke forstå, at vi har så lidt tillid til vores egen kultur, så vi i den grad frygter det fremmede. Selvtillid, stolthed og selvbevidsthed er på den ene side med til at holde frygten ude og på den anden side give mig styrke og stolthed til åbne og lukke det anderledes ind for at møde mig”.

“Mine rødder i grænselandet, min personlige historie og min slægts historie gør, at jeg ikke er bange for de fremmede i dagens samfund. Jeg vil mødes med dem, fordi jeg tror, de har noget at byde på, som kan berige vores kultur. Ligesom jeg selv mener, at jeg har meget at byde på, der kan berige deres kultur. Vi skal lære at tro på os selv og byde ind med det, vi er rundet af, i stedet for at lukke os inde med det”.

“Vi har i vores historie noget, som vi har en forpligtelse til at levere videre til andre. Grænselandshistorien, hvor man er gået fra et “dem og os” til et “vi”, fra et “mod hinanden” til et “med hinanden”, og som har gjort fjendskaber til venskaber, er et bidrag, vi må give videre ind i den ufrugtbare “dem og os” situation, vi i dagens Danmark har opbygget til de fremmede i blandt os”.

“Det er også, hvad man kan lære af Nolde. Han var et grænseoverskridende menneske, både i sin kunst og i forhold til det nationale. Hans grundsynspunkt var, at man skal passe på, at man ikke afviser det fremmede, for der kan ligge et udviklingspotentiale i det. Han fandt selv et potentiale, der gjorde ham til verdenskunstner”.

Foto: Scampix

Hans Jørgen Bonnichsen (født 1943) er tidligere chefkriminalinspektør hos Rigspolitichefen og tidligere operativ chef for Politiets Efterretningstjeneste (PET). Efter sin pensionering i 2006 udgav han bogen “Hånden – en PET- og politikrønike” om sine 41 år indenfor politiet, hvoraf halvdelen foregik på Rejseholdet. I 2008 udkom hans anden bog “Frygt og fornuft. I terrorens tidsalder”. I dag virker Bonnichsen som foredragsholder, højskolelærer og som terror ekspert for bl.a. Danmarks Radio.

Bonnichsen har advaret mod de senere års terrorlovgivning, hvor han hævder, at strammingerne er unødvendige og kan undergrave tilliden til politiet i Danmark. Endvidere har han kritiseret indførelsen af flere magtredskaber til politiet, herunder muligheden for at undgå domstolsprøvelser.

Bonnichsen skabte politisk røre, da han i 2008 kritiserede de såkaldte “administrative udvisninger”, hvor PETs materiale uden domstolskontrol blev lagt til grund for regeringens udvisninger i den såkaldte tunesersag, hvor to tunesere var mistænkte for at ville myrde tegneren Kurt Westergaard. Bonnichsen fremdrog at denne fremgangsmåde ikke var en retstat værdig. Han fremdrog hypotetisk, at mistanken mod de to tunesere kunne være baseret på en usikker kilde.

For sin stillingtagen blev han kåret som “Årets Idealist” af Politikens læsere. Ligesom han har modtaget Frode Jakobsen prisen af Junibevægelsen for sit “politiske mod” i anti-terrordebatten, og for “på trods af personlig intimidering, at have stået fast på nogle vigtige værdisæt i retspolitikken og i forholdet mellem stat og borger”.

I sin fritid har Bonnichsen læst BA i litteraturvidenskab og kunsthistorie på Københavns Universitet, og i sin egenskab af kunsthistoriker har han medvirket ved udstillingen “Nolde og Danmark”, som indtil januar kan ses på KUNSTEN i Ålborg og fra januar 2010 på Ordrupgaard ved København.

Nolde og grænselandet

DE USAGTE ORD – Nolde mellem Tyskland og Danmark

Emil Nolde boede i Tyskland og følte sig tysk, men havde dansk pas, var dansk gift og fandt sin kunstneriske åre i Danmark. Han var splittet mellem de to kulturer, men tog det bedste fra dem begge. Kunsthistoriker og tidligere chef for Politiets Efterretningstjeneste Hans Jørgen Bonnichsen finder i Noldes liv og kunst inspiration til, hvordan vi fjerner "dem og os" retorikken i udlændingedebatten og erstatter den med et "vi".

Af Hans Jørgen Bonnichsen

Hjemstavn, 1901

“De siger, de siger, at de – er gaaet fra Dannevirke”.... Dannevirkenattens vantro, rædsler og smerter skildres mesterligt i Herman Bangs roman *Tine* (1889). Året var 1864, da det nationale symbol, fæstningsværket Dannevirke og Danmarks grænse mod syd, var faldet. Det var et skæbneår for Danmark og for Nord- og Sydslesvig. Danmark blev amputeret. Snittet for den dansk-tyske grænse blev lagt ved Christiansfeld og trukket langs med Kongeåens løb ud i Vesterhavet ved Ribe. Mange danskere knugedes af sorg og smerte over nederlaget og tabet. Men langt de fleste skød det fra sig med forbavsende lethed. Livet

hold, der for Emil ikke alene er “penslet ud”, da *Hjemstavnen* er titlen på flere af hans malerier, men også er “mejslet i runer”, da han i 1902 tog navneforandring efter sin fødeby Nolde. Emil Hansen fra Nolde blev til Emil Nolde. En grundfæstning, der sammen med ekkoet fra Dannevirkenatten, blev afgørende for hans liv og værk, og ikke mindst for vores opfattelse af Noldes personlighed.

Et er ord, noget andet er billeder, og at kalde Noldes kunst “muggent og jordslået” ville være en fejltagelse af dimensioner. Noldes oeuvre rå kraft, stærke følelser og brutale farver fjerner enhver mistanke om “skimmelsvamp”. Der råder mere tvivl, når

Dette sker helt uden tanke for, at Emil Nolde er præget af at være født i en landsdel, der har en anden skæbne bag sig end det øvrige danske land. Landsdelen, hvor danskerne mødte kristendommen. Stedet, hvor der kom flere fremmede forbi end i nogen anden dansk egn. Landsdelen med kulturmøder, som kan sætte nutidens globale kulturmøder i perspektiv. Landsdelen, hvor det pludselig blev til et “dem” og “os”.

Sort og hvidt

Da de danske styrker forlod Dannevirke i 1864, blev landsdelen Nord- og Sydslesvig tysk erobret land. Der gik 56 år og en verdenskrig, inden en afstemning i 1920 bestemte, at Nordslesvig (Sønderjylland) igen blev til dansk land. En skæbne, der har haft konsekvenser for alle i grænselandet helt op til vor egen tid. En skæbne, der har gjort, at brødre og søstre af samme hjem er gået hver sin vej. Et lod som Nolde langt hen ad vejen forholdt sig tavs overfor.

I Danmark har vi set Nord- og Sydslesvigs historie med “danske øjne”. Og optikken har måske været skæv? Historien om Emil Nolde kan rette vort synsfelt og være eksponenten for, at der i kampsituationer, i perioder med voldsom politisk agitation om værdikampe, er en tendens til at se alt i sort og hvidt og til en fremherskende brug af en enten/eller retorik, hvor du enten er “med os” eller “imod os”. I Nord- og Sydslesvig blev der skabt had på begge sider. De danske og tyske magthavere spillede hver deres fordækte kort. Før 1864 indførte de danske myndigheder dansk som skole- og retssprog. Efter 1864 indførte de tyske myndigheder tysk som skole- og retssprog. Nationale motiver, der fik den stik modsatte effekt end ventet. De danske og tyske sprogkrav skabte tværtimod en overbevist tyskhed og danskhed. Spændingerne i området blev intakte helt frem til 1955, hvor den danske og tyske stat – i København-Bonn erklæringerne – endelig garanterede mindretallene i området deres kulturelle rettigheder. Nolde gennemlevede hele denne udvikling fra konflikt til fredelig sameksistens. Det var en periode, hvor man måtte “tie eller bie”, eller melde sig i den danske eller tyske lejr. Han valgte i mange år at “tie og bie”. Det var 1864 og 1920, der fik det dansk tyske modsætningsforhold til at vågne. Valgene dengang var ofte med kniven for struben. I 1934 blev Nolde som så mange andre i området medlem af det

Emil Nolde er præget af at være født i en landsdel, der har en anden skæbne bag sig end det øvrige danske land. Landsdelen, hvor danskerne mødte kristendommen. Stedet, hvor der kom flere fremmede forbi end i nogen anden dansk egn. Landsdelen med kulturmøder, som kan sætte nutidens globale kulturmøder i perspektiv. Landsdelen, hvor det pludselig blev til et “dem” og “os”.

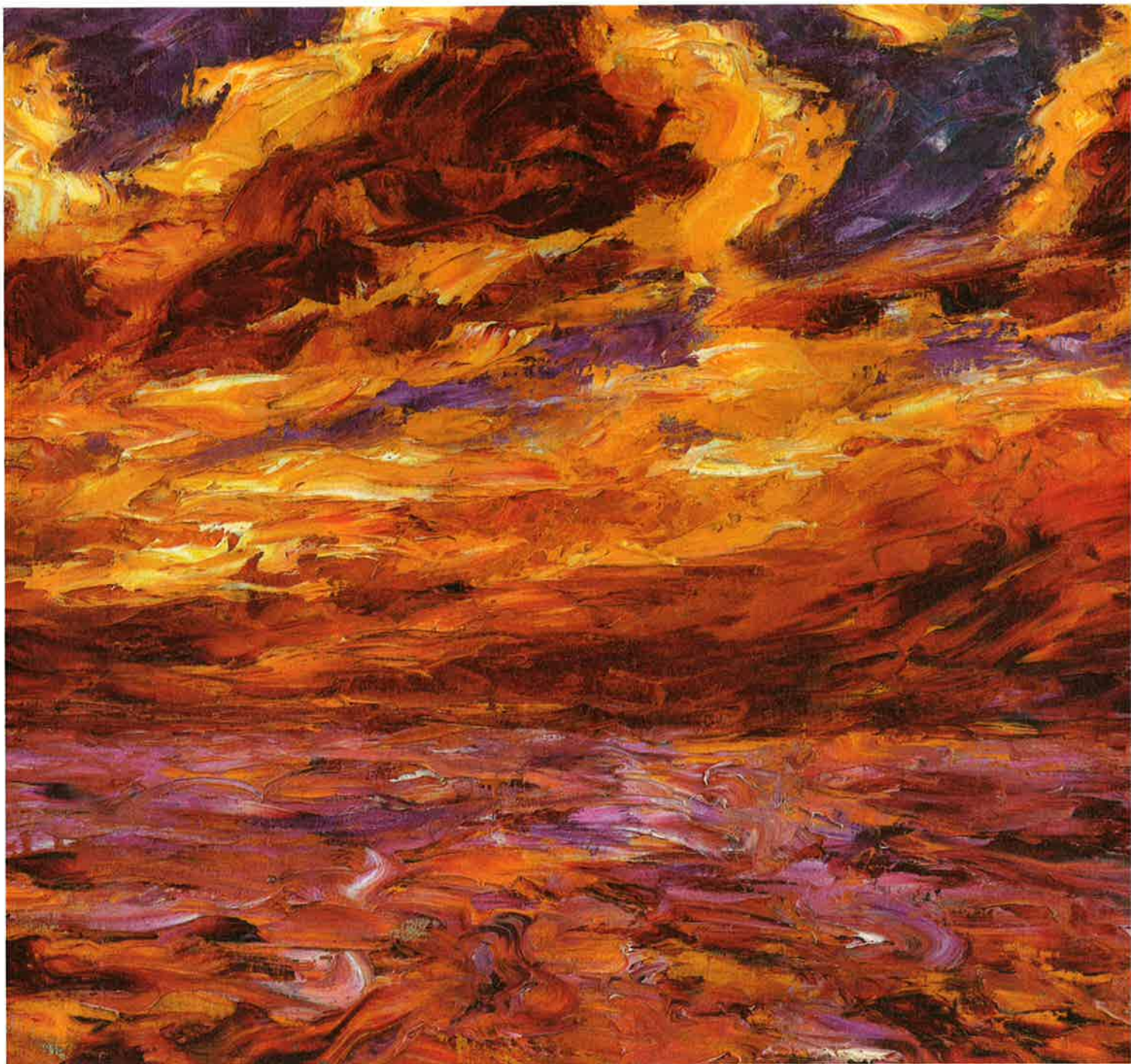
gik snart sin vante gang i Dannevang. Det var den nord- og sydslesvigske befolkning, der stod tilbage ansigt til ansigt med en ny virkelighed. Det var begyndelsen til næsten hundrede års nye fjendebilleder, tvivl, vaklen og valg med omkostninger for alle, der i grænselandet følte sig rodfæstet i familiens og hjemstavns arve.

I 1867 – tre år efter Dannevirkenatten – blev Hans Emil Hansen født ind i denne virkelighed. I en hjemstavnen, der blev skuepladsen for skiftende mindretal og flertal, der stod overfor hinanden i hele hans levetid.

Hjemstavnen

Hjemstavnen er i dag et sjældent brugt ord. Det lugter mistænkeligt af skimmel, er muggent og jordslået med et skær af nationalisme, bindinger og forpligtelser. Ordet havde en hel anden og positiv betydning for befolkningen i Nord- og Sydslesvig – og ikke mindst for Hans Emil Hansen, der var dybt forankret i sin fødeegns jord. Et for-

det gælder hans sindelag? Nazist, racist, fascist, degenereret, politisk uvidende og naiv er nogle af de etiketter, tiden har klæbet på Nolde. Opfattelser, der har påvirket og stadig påvirker vores ambivalente holdning til Nolde og hans kunst? Alle andre steder end i Danmark benævnes han som tysk maler, men i Danmark som dansk-tysk kunstmaler. Det sker samtidig med, at vi trækker på skuldrene af hans vægelsind i forholdet til det dansk-tyske. Han følte sig som tysker og boede fra 1928 og til sin død i Tyskland – men fastholdt i hele perioden sit danske statsborgerskab. Tusinder af besøgende fra Danmark strømmer hvert år til Nolde-museet i Seebüll, der ligger få kilometer syd for den dansk-tyske grænse ved Tønder. De gange, jeg har været, der siden slutningen af 50'erne og til i dag, fornemmede jeg blandt publikum de forskellige opfattelser af Nolde – fra begejstring for til afvisning af hans billeder. Der er nogle, der ikke kan komme hurtigt nok ud i den friske marskluft for at slippe fri for oplevelserne.

Efterårshav VII, 1910

slesvigske nazistparti. Et forhold der efter Anden Verdenskrigs afslutning blev meget nemmere at fordømme end at forstå.

Det nationale

Der eksisterede ikke nogen ældgammel national bevidsthed i Nord- og Sydslesvig. Landsdelen var et problem, som de danske konger havde stridt med i 800 år, men befolkningen i Nord- og Sydslesvig var i "sin hjemstavn" og skænkede det ikke ret mange tanker, hvor de hørte hjemme. Dansk eller tysk interesserede ingen. Den nationale bevidsthed vågnede først og langsomt med nationalstatens fødsel og blev især manifest

efter 1864. I tiden frem til Genforeningen i 1920 blev landsdelens befolkning, i nationalismens navn, tvunget ud i valg eller fravalg af grænser og holdninger. Valg, der medførte hårde og barske oplevelser for befolkningen i området. De danske valgplakater op til folkeafstemningen i 1920 talte deres tydelig hadske sprog: "De bød os Trællens fortrykte Kaar. De bød os Krigstidens Sult og Saar. Med harmfuldt Hjerte vi sletter ud de onde Aaringers Magt og Bud" eller "Wenn wieder die Fahne ist weiss und rot dann ist beendet die bittre Not". I modsætning til 1864 var det en afstemning og ikke en krigshandling, der i 1920 bestemte

grænsen og igen delte Nord- og Sydslesvig i Sønderjylland og Schleswig. Det blev til den nuværende grænse mod Tyskland, der er den eneste grænse i verden, der er fastlagt ved en folkeafstemning. Den flyttede fødebyen Nolde og Noldes daværende bopæl Utenwarf ved Møgeltønder nogle få kilometer ind i Danmark. Og den bestemte, at Emil Nolde, fra at være borger i det stortyske Kejserrige, nu var dansk statsborger.

Nationalfølelsen kan ikke bestemmes ved et skrivebord, og ved at tro på, at nogen totalt opgiver sin oprindelige identitet og fuldt ud optræder og tænker som dansker eller tysker, er ikke alene en umulighed,

Lysdans, 1912

Foto: Scampix

men også et umenneskeligt krav at stille. Nationalfølelsen kan underkues, men man kan ikke tvinge nogen til at tænke anderledes.

Nolde og Danmark

To år senere, efter at Nolde havde udstillet på Den frie Udstilling i København, skrev det danske satiriske julemagasin Blæksprutten: "Ved Genforeningen fik vi Nolde, / Ham kunde Tyskerne godt ha'e beholdt". Dette var et af de første eksplicitte udtryk for den danske holdning til Nolde. Det harmede og sårede ham. Nolde var ellers vant til hårde og heftige angreb mod hans malerier. Efter kunstnerens tvivl og kampår slog han sig til tåls med en dyb tro på sig selv og sin kunst, og "at kun det lette har det let". Han var ikke uvant med harske og negative bedømmelser som: "rå bluff", "vederstyggeligheder", "meningsløs vildskab", "forbrydelser mod kunsten", "farven er gået amok som en sindssyg" og "barbari". I Haderslev, den eneste købstad, der i Sønderjylland stemte dansk ved afstemningen, udstillede Nolde sine malerier. Her betragtede man ham som en besynderlig forskruet person, som man kun havde latter til overs for. Opfattelserne af Nolde, også i det danske etablerede kunstmiljø, blev understreget af, at der gik 29 år, før Statens Museum for Kunst endelig tog imod og udstillede en samling af kunstnerens fineste oliemalerier. Et tilbud man fik allerede i 1945. En gave som andre museer rundt i verden ville have taget imod med begejstring. "Dansk germanofobi"! Så stærkt udtrykker kunsthistoriker Louise Straarup-Hansen Statens Museum for Kunsts holdning til donationen.

Et var den negative opfattelse af hans kunst, men at nationaliteten spillede en rolle var sværere at forstå, for som han sagde: "Jeg elskede mit land og skuede uden bitre følelser mod nord og syd". Kendsgerningerne er, at forholdet mellem Danmark og Nolde aldrig er blevet hjerteligt. Det skyldes konfrontationen mellem det danske og det tyske. Hans Edvard Nørregaard-Nielsen vurderer, "...at Nolde i forhold til sit umiddelbare eftermæle kunne takke sin Gud for, at Hitler i modsætning til Goebels ikke brød sig om ham". Hitlers animositet mod Nolde medførte, at han blev anbragt mellem de degenererede ("entartete") kunstnere og fik malerforbud i 1941. Et malerforbud, som han trodsede ved i det skjulte at lave sine såkaldte "umalede bil-

leder" (ungemalte Bilder), der utvivlsomt har medført en stigende sympati for Nolde. Han var ikke længere en person, der var medlem af nazistpartiet, men et offer for nazismens forfølgelse. Et forhold, der er litterært behandlet i den tyske forfatter Sigfried Lenz' berømte roman *Tysktime*, der er baseret på en del af Emil Noldes liv.

Det hævdes, at paradokserne i Emil Noldes liv er så store, at man skal være født i grænselandet for helt at kunne forstå dem. Nu er der det med de ukyndige og kyndige, at de første er sikre i deres sag, mens de kyndige er fulde af tvivl. Som barn af grænselandet må jeg erkende, at jeg hører til de

sidste, og – måske præcis som Nolde – er jeg på visse områder fuld af tvivl, f.eks. om hvilken betydning det har for dannelsen og opfattelsen af et menneske, at man er født et bestemt sted – som f.eks. i et grænseland. I et land, hvor grænsen flytter sig i forhold til en selv, eller hvor man flytter sig i forhold til grænsen. Det kan være en gave at vælge mellem flere kulturelle verdener, men også en forbandelse at være en hybrid, splittet i valget af det bedste fra hver kultur. Det er måske her, at tvivlen – en af vore vigtige grundværdier – skabes. En tvivl, der skaber uro og søgen efter klarhed, kan være drivkraften i ens liv og værk.

Fra Nolde

Hans Emil Hansen startede sit liv midt i brændpunktet for det dansk-tyske. I fødeåret 1867 bestod byen Nolde af 68 indbyggere i fire små huse og fem gårde. Et sted, hvor selvstændighed, egensind og gudsfrygt talte mere end tidens politiske spørgsmål, og hvor ens horisont ikke rakte længere end ud over det flade grænseløse landskab. Et syn, der kun blev forstyrret af

et ensomt stående træ eller pæle, der stod som markante spærrende monolitter for det endeløse udsyn mod himlens højde. En egn, hvor sprog ikke var identisk med nationalitet. Noldes far, Niels Hansen, blev i skolen undervist i tysk, mens moderen, Christine, blev undervist i dansk. Brevene fra deres syv års forlovelsestid viser, at moderen skrev på dansk, og faderen skrev på tysk, uden at dette var et problem. Der blev talt "plattysk" i dagligdagen, "højtydsk" i skolen, "dansk" i religionsundervisningen og "plattysk" til forretninger. Fire sprog – eller halvsprog som Nolde kaldte dem – der uden babylonisk forvirring blev talt af alle i

Historien om Emil Nolde kan rette vort synsfelt og være eksponenten for, at der i kampsituationer, i perioder med voldsom politisk agitation om værdikampe, er en tendens til at se alt i sort og hvidt og til en fremherskende brug af en enten/eller retorik, hvor du enten er "med os" eller "imod os".

grænselandet. Det skabte højst problemer med det skriftlige, som det gjorde for Emil: "Ich bin mich – du bist dich – er ist sich", var måden, som han bøjede de tyske verber på.

Eggen og familien var stærkt præget af pietisme, og begge forældre var dybt religiøse. Litteraturen i hjemmet var Bibelen, salmebogen og huspostillen. Nolde har "ingensteds fundet mere agtelse for Guds ord end i denne egn". Familien hørte til "hjemmetyskerne", den nationale grundform i grænselandet. Betegnelsen bruges den dag i dag om de ca. 15.000 mennesker, som regner sig til det tyske mindretal i Sønderjylland. Det er danske statsborgere med tysk identitet og en stærk forankring i den sønderjyske region. Fra fødslen og frem til 1920 er der intet, der tyder på, at Emil Nolde har fokuseret, diskuteret eller argumenteret for sin nationalitet. Han fortæller dog, at faderen ved festlige lejligheder sang "Die Wacht am Rhein" og "Schleswig-Holstein meerumschlungen", og at broderen Hans, der efter soldatertiden var stærkt tyskpræget, ikke ville møde Noldes danske

hustru Ada Vilstrup, da hun skulle præsenteres for familien. I denne periode var det Noldes tilhørsforhold til menneskene på egnen og den dybe åndelige tilknytning og hjemstavnsens stærke naturkræfter, der talte mere end de stigende nationale kampe frem mod afstemningen den 10. februar 1920 og Genforeningen. Første Verdenskrigs fem ødelæggende år, hvor 5.000 dansksindede sønderjyder mistede deres liv som soldater i en fremmed stats tjeneste, og 7.000 blev invaliderede for resten af livet, begyndte dog at sætte sine spor. For Emil Nolde var denne krig både glæder og sorger: "Storslåede var sejrsmeldingerne, tunge var de nyheder, som ramte de enkelte familier" og "Særligt tungt var det, når soldaterne var af dansk

på døren. Det er her, den fredelige sameksistens udfordres og oftest fører til et skærpet modsætningsforhold, hvor naboer, som man har levet med i fred og fordragelighed, pludselig bliver til indædte fjender.

Det var her, Emil Nolde blev en skikkelse mellem Tyskland og Danmark.

Nolde elskede sin hjemstavn og "skuede uden bitre følelser mod nord eller syd", som han sagde. Danmark spillede en rolle i Noldes liv, også en afgørende rolle i valget af livsledsageren, præstedatteren og skuespilleren Ada Vilstrup, som han traf i København i 1901. Hun blev lyspunktet i en ellers fortvivlet vinter fyldt med had mod sit eget jeg. Han fandt København smuk og vidunderlig, men havde svært ved at til-

om kan kunne male en ny altertavle til kirken i Ølstrup. Det kunne og gjorde han. I kirkens regnskabsprotokol ses de samlede omkostninger til altertavlen anført til kr. 355,62. Billedet i altertavlen *Emmaus* er en gengivelse af beretningen fra *Lukasevangeliet*, kapitel 24, vers 13-35. En beretning om tvivl og tro. Historien om de to disciple, der fik følgeskab af den opstandne Jesus på deres vej til Emmaus, men som de først genkendte, da de sad til bords sammen med ham, hvor Jesus velsignede brødet og gav dem det. Billedet var på plads i 1904. Nolde var tilfreds med resultatet: "Billedet ser rigtig godt ud og Altertavlen pranger nu i splinter ny Gevandt, straalende ned på det andægtige Kirkebesøg, skønt og festligt" skrev han til sin svigermor i København den 19. marts 1904. Samme begejstring fandtes ikke hos menigheden. "Det var for krast i sin farvesammensætning og i sin fremstilling af de enkelte figurer". Det er bemærkelsesværdigt, da billedet farvemæssigt er meget lidt udfordrende. I forhold til Noldes senere voldsomme farver er paletten her diskret douce.

Billedet blev fjernet i 1919 og placeret bag ved præstestolen. Det blev erstattet af en kopi af Carl Blochs *Getsemane*. Det er en tanke værd, og den deles af pastor emeritus ved kirken i Ølstrup, Steffen Qvortrup, at dette skete samtidig med, at de nationale stridigheder i Sønderjylland strammes op til afstemningen i 1920. I 1939 vendte billedet tilbage til ære og værdighed.. Det var netop i årene efter, at Nolde var blevet betegnet som degenereret ("entartet") kunstner i Nazityskland, og i 1937 blev latterliggjort på udstillingen Entartete Kunst i München med Kristi liv. Måske en meget dansk reaktion, ligesom det er en meget tysk reaktion, når en tysker i Ølstrup kirkes gæstebog mange år efter skrev: "Ein Nolde hier anzutreffen! das war eine Überraschung" (At træffe en Nolde her! det var en overraskelse). Det sidste – overraskelsen – er en følelse, vi – tysk som dansk – kan være fælles om.

I årene efter opholdt Nolde sig meget i en fiskerhytte ved Guderup på Als, øen, der i modsætning til den barske vestkyst, er en frodig og skøn have. I sine erindringer beskriver han, at han på turene til og fra Als har passeret præstegården i Asserballe, Herman Bangs fødested. "Vi vidste, at der havde "Tine" færdedes, at bag busketter og blomsterbede havde den underdejlige,

Det kan være en gave at vælge mellem flere kulturelle verdener, men også en forbandelse at være en hybrid, splittet i valget af det bedste fra hver kultur. Det er måske her at tvivlen – en af vore vigtige grundværdier – skabes. En tvivl, der skaber uro og søgen efter klarhed, kan være drivkraften i ens liv og værk.

sindelag og havde måttet kæmpe mod deres overbevisning –, med døden som pris". Der er ingen tvivl om, at Første Verdenskrig og den deraf følgende grænsedragning startede en søgen efter klarhed hos Nolde. Helst ville han formentlig flygte fra denne stillingtagen, men det var her, han begyndte at spekulere på, hvad der er tysk, og hvad der er dansk. "Det er ganske ejendommeligt og ikke altid lykkeligt at være født i et grænse-land, hvor for og imod, her eller hisset tegner sig skarpere end andre steder. Den, der bliver født midt i sit hjemland, bliver sparet for megen forvirring og mange opgør, som man må gennemleve i grænselandet."

Tysk eller dansk

Det er i konfrontationerne, i de nationale manifestationer, i de politiske valg, at etniciteten bevidstgøres. Det er her, vanskelighederne, vildfarelserne og viderværdighederne viser sig. Tvivlens råderum indsnævres, og fundamentalismen banker

passe sig, og længslen efter det særprægede, det store, fandt han ikke. J. F. Willumsen (1863-1958) var måske den eneste kunstneriske undtagelse. "Hans kunst rækker ud over den gængse smag"! Den danske idyl og blide ynde med "leende menneskers flirt og fyrværkeriet" var en pine for ham. Han boede lige over for Tivoli. En fortvivlelse og usikkerhed, der fortsatte, også under Noldes sommerophold i 1901 i fiskerlejet Lild Strand ved Vesterhavet, hvor han i aftentimerne skabte en grotesk og fantastisk verden befolket af vilde, hybride væsner. Folk fra marsken ved, at der mellem himmel og hav findes usandsynlige kræfter.

Den danske forbindelse

I 1902 blev han gift med Ada og fik dermed den største gave, han kunne få fra Danmark. Livet blev lettere for Emil. I bryllupsåret besøgte de nygifte Adas onkel, provst Vilstrup, i Borris. Det er formentlig under dette besøg, at provsten har spurgt Nolde,

sarte pastorinde levet i "Det hvide hus", og der havde hun skænket det danske folk sin digtersøn Herman Bang". Nolde var absolut ikke ukendt med det danske kulturliv. I perioden fra 1916 og til 1927 boede Nolde og Ada i Utenwarf ved Møgeltønder.

Grænsedragning

I oktober 1918 var Tysklands militære nederlag i Første Verdenskrig en realitet. Fredsafslutningen i Versailles i 1919 bestemte, at de nationale mindretal skulle have ret til at afgøre hvilken stat, de ville tilhøre. 74,4 procent af befolkningen i afstemningszone 1 bestemte den 10. februar 1920 den nuværende danske grænse mod Tyskland. Emil Nolde blev væk fra afstemningslokalerne. Han undlod at stemme. Han ville hverken vende sig mod Danmark eller Tyskland. Han foretrak at stå midt i mellem, ikke mindst på grund af hustruen Ada.

Det er ikke altid følelsen af de store urimelige, uretfærdige og ydmygende handlinger der, med rette eller urette, ændrer ens holdninger og vækker ens nationale tilhørsforhold. For Nolde blev disse følelser vakt af det mindre, da den nye danske administration havde planer for afvanding af området omkring Noldes bopæl, Utenwarf. Planer, som var imod Noldes egne tanker for området, som han mente bedre ville beskytte den unikke natur. Tonen skærpes nu betydeligt hos Nolde: "Den mest særprægede, måske den skønneste egn, i det hellige tyske rige er blevet delt, sønderrevet og gået tabt ved landsfremmede ingeniører og folks kolde blikke, og en landegrænses uretfærdighed." Danskerne optræder nu "som barbarer", og han fortsætter: "Vi betragtes som primitive og stejle, mens de betragter sig selv om højerestående"... "Forholdene driver os væk". Nolde talte nu "dem og os"-sproget. Et sprog, der kan holde ild i det nationalistiske bål. I 1927 forlod Ada og Emil Nolde Utenwarf og Danmark og flyttede til Seebüll, hvor de tilbragte resten af deres dage. En af de lykkeligste perioder i Noldes liv var afsluttet.

Tysker?

Nye nationale kriser med den tyske nazistiske fødsel satte tingene endnu mere smerteligt og effektivt på plads. Kampen var ikke slut endnu. Nolde følte sig efterhånden velanset i Tyskland og drømte ikke om, at han skulle blive berørt af nazisterne.

Folkets valg af Hitler i 1933 og den almindelige begejstring i Tyskland over udsigten til en bedre fremtid, der tegnede sig efter Weimar-republikkens urolige periode med arbejdsløshed, depression og inflation, skabte en følelse af nyt håb om genrejsning

ske passager, at erklære, at "mine høje idealer i bund og grund var og er de samme, som nationalsocialismen har kæmpet for at opnå – min hele holdning er præget af kærlighed til Tyskland og dets idealer. Heil Hitler." Intet hjalp. I 1941 fik han et forbud

Det er i konfrontationerne, i de nationale manifestationer, i de politiske valg, at etniciteten bevidstgøres. Det er her, vanskelighederne, vildfarelserne og viderværdighederne viser sig. Tvivlens råderum indsnævres, og fundamentalismen banker på døren.

af det tyske folk. Det påvirkede også Nolde, og hvem var i stand til på dette tidspunkt at skelne mellem ven og fjende?

De nye nationale toner indvirkede på de lokale forhold på egnen. Omgangen med ligesindede naboer og et deraf følgende socialt pres har sikkert gjort det svært at stå uden for normen om et nazimedlemskab. Den 3. april 1933 stiftede 65 hjemmety-skere på Saksborg Kro i nærheden af landsbyen Nolde foreningen Nationalsocialistisk fællesskab for Nordslesvig. Året efter, den 5. september 1934, meldte Emil Nolde sig ind i foreningen, hvor han fik medlemsnummeret 1722. Dette medlemskab har nok spillet en større rolle for os, end det har spillet for Nolde. Partiet blev i Tyskland i 1930'erne betragtet som et slags "folkefællesskab", og for Nolde har det formentlig svaret til at melde sig ind i den lokale borgerforening.

Emil Nolde håbede i disse år på at blive en førende repræsentant for en ny tysk kunst. Det var en fatal fejltagelse. Hans kunstneriske anerkendelse skete under Weimarrepublikken, under "system- og kulturbolsjevismens periode". En periode, som nazisterne var så inderligt imod. Han havde trods denne kendsgerning svært ved at forstå, at regimet latterliggjorde og vanærede ham og andre af de såkaldte "entartete" kunstnere på den berygtede udstilling *Entartete Kunst* i München i 1937. Det var et eksistentielt chok for ham. Han appellerede til og bønfuldt systemet om oprejsning ved i breve og i ikke særligt stolte, opportunisti-

mod at male: "På grundlag af § 10 i Første Gennemførelsesordning til Rigskulturkammeret af 1.11.33. udelukker jeg Dem på grund af manglende påidelighed fra Rigs-kammeret for bildende Kunstnere og forbyder Dem med øjeblikkelig virkning enhver erhvervsmæssig – såvel som ikke erhvervsmæssig – beskæftigelse inden for de bildende kunsters område."

En del forskere har forsøgt at frikende Nolde for enhver tilknytning til nazismen. Trods disses gode hensigter bør man måske stille spørgsmålet: Kunne han undgå det? Formentlig kun ved at forlade Tyskland. Men med de hjemstavnsfølelser, som var karakteristiske for Nolde og andre i grænselandet, ville han formentlig ikke være i stand til at emigrere eller leve noget andet sted. Der er en del sandhed i, hvad den tyske forfatter og nobelpristager Günther Grass har sagt: "I dag har vi så mange modstandsfolk, at man må undre sig over, hvordan Hitler kom til magten." I Danmark var der – og helt uden eksistentielle årsager, som det var for Nolde – 6-7000 danske medlemmer af Waffen-SS og 21.000 medlemmer af det danske naziparti. Et storbyparti, der ved valget i 1943 fik 2,1% af stemmerne.

Nolde kunne i 1930'erne have brugt sit danske statsborgerskab til at krydse grænsen til Danmark og bosætte sig der. Det faldt ham aldrig ind, lige så lidt som han på anden måde udnyttede fordelene ved det danske statsborgerskab. Og dog, i november 1944, da de fjendtlige engelske bombe-

Nationalfølelsen kan underkues, men man kan ikke tvinge nogen til at tænke anderledes.

fly fløj lavt hen over marsken, blev han bekymret for maleriernes sikkerhed. Han bad sin fætter Christian Pedersen om at transportere dem over grænsen ved Pebersmark til Danmark og videre til Haderslev, hvor de blev opbevaret sikkert hos en svigerinde.

I 1946 gik den fulde gru i nationalsocialismen og dens forbrydelser mod menneskeheden op for Nolde. Da skriver han om den tyske karakters paradokser, med dens tilbøjeligheder "for det laveste og det mest ophøjede, et instinkt for grusomhed og ædel åndrigheid." Nolde var plaget af politisk såvel som en tilbagevendende kristen tvivl. Den politiske tvivl pinte ham. Den religiøse drev ham til fortvivlelse og næsten til vanvid. Men tvivlen skabte hans kunst og en drøm herom. En kunsthistoriker har på et tidspunkt udtrykt, at Noldes kunst ville kunne komme til at spille en formidlende rolle, en bro i forståelsen mellem Skandinavien og Tyskland. Ville dette ske, var det den smukkeste slutsten for Noldes liv og værk.

Nolde var klar over, at denne brobygning nok mere var en vision end en realistisk mulighed. Forholdet mellem ham og danskerne havde stadig "karakter af en ulykkelig kærlighed", som Lars Rostrup Bøyesen beskriver det. Han forblev dog tro mod drømmen om, at hans kunst skulle være bindeleddet mellem Tyskland og Danmark. Da hans testamente efter døden i april 1956 blev offentliggjort, var Statens Museum for Kunst det eneste museum, som han havde betænkt. Hvis vi ikke kunne anerkende ham i levende live, så måske efter døden?

I fundatsen til museet i Seebüll henviser Emil og Ada til denne gamle ide om, at Noldes kunst "må kunne danne en forståelsens bro mellem Skandinavien og Tyskland", og "hvis dette kunne ske, ville det, ved siden af alt det kunstneriske, være den smukkeste opfyldelse for os begge, både som kunstnere og stiftere".

Før og efter Anden Verdenskrig havde Nolde ganske få udstillinger i Danmark. Efter 1945 i Tønder (1951) og i Odense (1956). To år efter hans død – i 1958 – blev Nolde med et slag en realitet for det danske kunstpublikum ved en udstilling på

Charlottenborg. En udstilling, som pressen berettede positivt om, og som blev signalet til en begyndende dansk anerkendelse. Der fulgte nu flere store udstillinger i årene efter bl.a. på Louisiana (1967, 1986), Nordjyllands Kunstmuseum (1974) og Arken (1996). Kendskabet til Nolde voksede og medførte en stigende positiv holdning til ham, men blev aldrig til kærlighed og dermed en fuldstændig, anerkendelse af ham.

På kunstens og nationalitetens yderste forpost

Nolde var som barn af grænselandet et grænsemenneske i alle henseender. På kunstens og nationalitetens yderste forpost. Noldes historie kan fortælle os, hvilken betydning det har, at grænserne flytter sig i forhold til en selv, eller man selv flytter sig i forhold til grænsen. Det kan være en gave, men også en forbandelse at være en mellemting, der splittes i forhold til flere kulturer. Hans historie viser os, at det er perioder med voldsom politisk agitation om værdikampe, der skaber tendensen til at se alt i "sort og hvidt" og skaber opfattelsen af "dem og os", og som medvirker til et klima af frygt og had over for "det anderledes" og "de andre."

At afvise "det anderledes" og "de andre" vil være at frasige sig en prægning og en kraft, der kan føre en frem mod det åbne og det inkluderende. Emil Nolde havde drømmen om, at hans kunst kunne være broen, der bevægede os fra et "mod hinanden", til et "med hinanden." Noldes liv og værk indeholder en række vigtige "usagte ord". Nogen er nu sagt. Hans værker er en anden måde at åbne for disse ord, hvor beskuernes deltagelse med deres oplevelser, kommentarer og tolkninger indgår i den forsatte historie om Noldes vision.

Artiklen er fra bogen "Emil Nolde og Danmark", udgivet af KUNSTEN i Ålborg i tilknytning til udstillingen om Nolde.

Nadveren, 1909

